

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԵԹՈՒՄ Ա ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՌՈՍԼԻՆՅԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՄԱՍՈՒՆԵՆԵՐԸ

Ա

Մեր ձեռագրերը իրարից տարբերվում են նաև իրենց ճակատագրով. «...Իսկ զսա մերկացեալ ի հարսնագեղ վայելչութեանց եւ յոսկիակուռ պայծառութեան, կողոպտեալ յանարինաց եւ արհամարհեալ տեսողաց, թաւալեալ աճիւն մոխրակուտաց եւ կար աջ կարկառման ձեռին ընթերցողաց, գրեթէ լոկեացն լայր, ձայն տալով ստացողին եւ ոչ ուրեք դտաներ...»¹: Փրկության այս հիշատակարանը պատկանել է սելջուկյան արշավանքների ժամանակ թալանված ու դեն շարտված մագաղաթյա, երկաթագիր մի մատյանի, որից մեզ է հասել հիշատակարանի սույն պատառիկը, որպես պահպանակ XV դարի մի ձեռագրի:

Հեթում Ա թագավորի Ավետարանը, շնայած այլազգիների ձեռքից փրկվել է 1900 թ. և Մատենադարան է մուծվել Աղթամարից բերված ձեռագրերի հետ Մեծ եղևոնի տարում, իր եղևոնը ապրել է դրանից ուղիղ հինգ հարյուր տարի առաջ՝ 1400 թ., Լենկ-Քեմուրի երրորդ աշխարհավեր արշավանքի ժամանակ: Եվ նա ոչ միայն «մերկացված» և «կողոպտված» է եղել օտարազգի հրոսակներից, այլ խոշտանգվել է բարբարոսաբար, թրատվել ու կորատվել է թերթ առ թերթ, նկար առ նկար: Երբ վասպուրականում Հովհաննես քահանան տեսել է «զայսպիսի ահարկու և սոսկալի Աւետարանս այսպէս փեռակտած անկեալ ի ձեռս այլազգեաց, որպէս զգառն ի գայլոյ ձեռն մատնեալ»², — ավելի քան շորս հարյուր թերթանոց փառահեղ ձեռագրից միայն հարյուր տասնյոթ թերթ էր մնացել, որից ութսունմեկը՝ կորատված ու կիսապատառ, իսկ երեսունվեցը՝ թեև ամբողջական, բայց՝ դաշունահար:

Մագաղաթյա, երկաթագիր, հարուստ և շքեղ նկարազարդված ձեռագիրը իր խոշտանգված թերթերի էջերում պահել էր լուսանցադարդեր, զարդագրեր, երկու լուսանցանկար և հիշատակարանի սկզբնավորութունը, որից իմացվում էր, որ այն գրվել է 1266 թ. Հռոմկլայում, թագավորի հրամանով և ծախսով: Տարիներ անց ձեռագրի փրկող Հովհաննեսը անմիջապես ձեռնամուխ է լինում Ավետարանի նորոգմանը՝ «զի թագաւորական յիշատակս, որ աստ գրեալ կա, ոչ խափանեսցի»³: Իսկ գրիչի և նկարչի մասին պետք է իմացվեր նրա օտեղծումից շուրջ յոթ հարյուր տարի հետո և ձեռագրից հետո, հայ ձեռագրական

1 Մատենադարան, ձեռ. № 10147, պահպանակ:

2 Մատենադարան, ձեռ. № 5458, էջ 100ա:

3 Մատենադարան, ձեռ. № 5458, էջ 100ա:

մշակույթի մեծ երախտավոր Գարեգին Հովսեփյանի շանքերով: Անվանի գիտնականը, ուսումնասիրելով աշխարհասփյուռ հայերեն մանրանկարչական ձեռագրերի մեծ մասը, հանգեց այն եզրակացության, որ Հեթում Ա թագավորի Ավետարանը, որի մնացորդները գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և կրում 5458 համարը, գրված և նկարազարդված է եղել հռչակավոր մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի ձեռքով: «Ռուբինյանց մեր թագավորներն ու թագուհիները, իշխաններն ու իշխանուհիները, գրեթե բոլորն էլ իրենց հիշատակներն ունեն գրչության և մանրանկարչության մեջ... բայց շունենք նման հիշատակներ Հեթում Ա-ի կողմից: ...Սպասելի էր, որ Հեթում Ա, նաև իր բարեպաշտ թագուհին Զապել, իրենց հիշատակն ունենային այդ մարզում:

...Թիվ 5458 Ավետարանի մեջ պահված են Հեթում Ա-ի գրել տված մի ձեռագրի բավական մնացորդներ, որոնցմով կարող ենք գաղափար կազմել նրա գրչության և մանրանկարչության մասին, նաև որոշել գրիչն ու նկարիչը»⁴: Այս Թորոս Ռոսլինի մի քանի ձեռագրերի և Մատենադարանի № 5458 ձեռագրերի մագաղաթյա թերթերի մանրանկարչության և գրչության, ինչպես նաև հիշատակարանների համագրությամբ և քննությամբ, Գ. Հովսեփյանը ցույց է տալիս, որ Մատենադարանի № 5458 ձեռագրի 38 (պետք է լինի 39) մագաղաթյա թերթերը Հեթում Ա թագավորի համար գրված Ավետարանի մնացորդներն են և որ նրանց գրիչն ու նկարիչը Թորոս Ռոսլինն է⁵: Հայ մանրանկարչության խոշոր գիտակ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը Վաշինգտոնի Ֆրեերի⁶ և Բալթիմորի Վալթերսի⁷ հավաքածուներին (որոնց մեջ համապատասխանաբար №№ 3218 և 539 ձեռագրերը Թորոս Ռոսլինին են) նվիրված աշխատություններում, խոսում է նաև Մատենադարանի № 5458 ձեռագրի մագաղաթյա թերթերի մասին՝ որպես Թորոս Ռոսլինի գրչի և վրձնի գործ, և գտնում է, որ Ֆրեերի պատկերասրահի Ավետարանը (հիշատակարան չունի), որը պատկանել է Վասակ արքաներին, շափերով, գրելաձևով, նկարների դասավորությամբ, լուսանցազարդերով և այլն, ավելի նման է Հեթում Ա-ի Ավետարանին և ժամանակով մոտ է նրան⁸:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը⁹, Գ. Հովսեփյանը և Ս. Տեր-Ներսեսյանը, ինչպես նաև Լ. Ազարյանը¹⁰, Լ. Խաչիկյանը¹¹ և Ա. Գևորգյանը¹² իրենց աշխատություններում և հոդվածներում ավելի ճանաչելի դարձրին Թորոս Ռոսլինին, և նա այլևս դադարեց անհարկի կերպով այս կամ այն նշանավոր նկարազարդ ձեռագրի հեղինակ համարվելուց: Այս բանին օգնեցին նաև վերջին տարիներին

⁴ Գ. Հովսեփյան, Հեթում Ա-ի նկարազարդ Ավետարանի մնացորդները, «Պայքար», 1949, էջ 7—8:

⁵ Նույն տեղում, էջ 8—11:

⁶ *Starpie Der Nersessian*, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Վաշինգտոն, 1963 թ.:

⁷ *Նույնի* Armenians Manuscripts in the Walters Art Gallerie. Բալթիմոր, 1973 թ.:

⁸ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 31, 42—43:

⁹ Մ. Տեր-Մովսիսյան, Հայ մանրանկարներ, «Ազգագրական հանդես», 1910, № 2:

¹⁰ Լ. Ազարյան, Կիլիկիայի մանրանկարչությունը XII—XIII դդ., Երևան, 1964 թ.:

¹¹ Լ. Խաչիկյան, Թորոս Ռոսլինի ձեռագրի վերջին հանգրվանը, «Գարուն», Երևան, 1976, № 4, էջ 56—62:

¹² Ա. Գևորգյան, Լեոն III թագավորի Ավետարանը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967, էջ 143—156:

Մատենադարանին նվիրաբերված Թորոս Ռոսուխնի 1256 և 1268 թվականներին գրած և նկարազարդած ձեռագրերը:

Պրպտումների ընթացքում մեզ հաջողվեց հայտնաբերել Հեթում Ա թագավորի ոսուխնյան Ավետարանի հիշատակարանից մասունքներ, որոնց հրապարակումը կրկին առիթ տվեց անդրադառնալու Մատենադարանի № 5458 ձեռագրին: Բանն այն է, որ քննողների ուշադրությունից վրիպել է ձեռագրի նորոգման հիշատակարանը, որի հետևանքով սույն ձեռագիրը համարվել է ոչ թե Հեթում Ա-ի Ավետարան, որը նորոգվել է հետագայում, այլ որպես հետագա դարերում գրված ձեռագիր, որի մեջ օգտագործվել են Հեթում Ա թագավորի Ավետարանի մնացորդները: «Հեթումի Ավետարանի մնացորդները, բոլորն էլ Հովհաննու մասեր, — գրում է Գ. Հովսեփյանը, — օգտագործված են համապատասխան տեղերում, ընդամենը 38 թերթ¹³, բայց ոչ իրար շարունակություն... օգտագործող գրչի անձն ու ժամանակը անհայտ է, կարող է ժԵ—ժՁ դարում լինել... Մարկոսի կեսից սկսած՝ մանրանկարչական գլխագրերը և լուսանցքի զարդերը կպցված են համապատասխան տեղերում Հեթումի Ավետարանից առնելով»¹⁴:

Դեռևս 1928 թ., նույն կարծիքն է հայտնել Ե. Նիկոլսկայան Հովհաննես խիզանցուն նվիրված ուսումնասիրությունից մեջ¹⁵: Այդ կարծիքին է նաև Ի. Գրամփյանը¹⁶:

Հիշյալ հանգամանքի անտեսումը անհասկանալի է դարձնում ձեռագրի այժմյան վիճակը (ինչո՞ւ են կտրատել լուսանցազարդերը և փակցրել թղթի վրա) և կոծկում նրա պատմությունն ու ճակատագիրը:

Բ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5458 ձեռագիրն ունի 23×32,3 սմ մեծություն 312 մագաղաթյա և թղթյա թերթ, որոնց մեջ են մտնում նաև սկրզբից և վերջից երկու պահպանակները: Մագաղաթյա 39 թերթերը 19 տողանոց երկսյուն գրություն ունեն, 24×6,5 սմ սյունակներով:

Ընթերցվածները սկսվում են զարդագրերով և լուսանցազարդերով կամ լուսանցանկարներով¹⁷, իսկ առաջին երեք տողերը սակեզոծ են: Ոսկեզոծ են նաև բոլոր գլխագրերը, պատվագրված տերունական բառերը, «Հայր» բառը,

13 Թերթերից մեկը՝ սկզբում, մյուսը՝ վերջում գրված են, որպես ձեռագրի պահպանակներ, ընդ որում Մարկոսի Ավետարանից պահպանված միակ թերթը վերջին պահպանակն է, որը, հավանաբար, անտեսել է Գ. Հովսեփյանը:

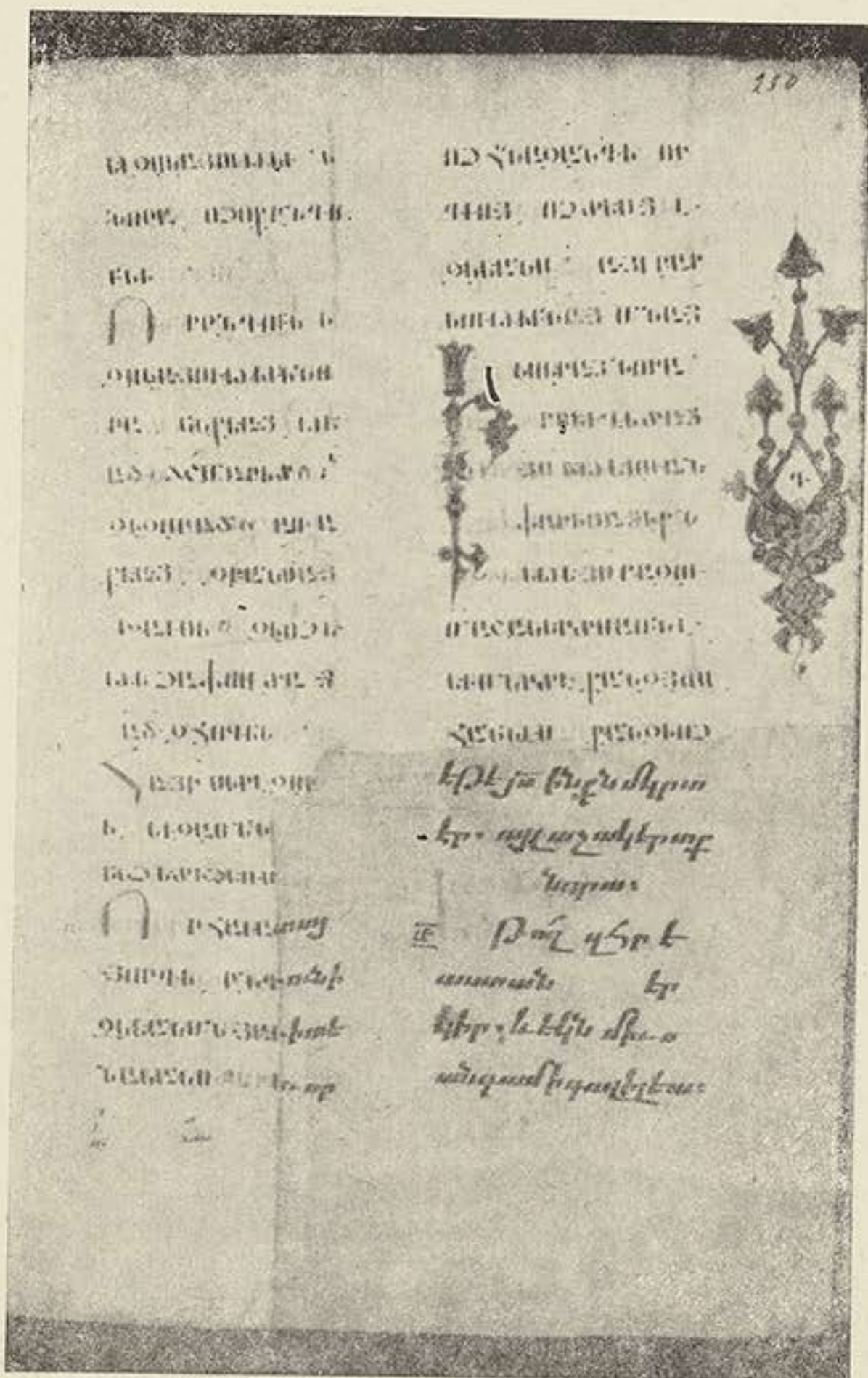
14 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

15 Е. Никольская, Рукописи мастера Ованеса из Гизана, *Խարկով*, 1928, էջ 43:

16 И. Драмнян, Об одном киликийском Евангелии круга Тороса Рослина, *Երևան*, 1978, Հայ արվեստին նվիրված միջազգային սիմպոզիումի նյութերից:

17 Երեսունինը թերթերի վրա նկարված են բառե լուսանցազարդ և զարդագիր միասին՝ ընթերցվածների սկզբում, մի զարդագիր և մի սյունամիջյան զարդ առանձին: Ահա այդ թերթերի տեղը ձեռագրում. թերթ 1 (1), 249—254 (6), 256—258 (3), 260—262 (3), 277 (1), 279—282 (4), 284 (1), 286—296 (22), 298—301 (4), 306 (1), 308—310 (3), 312 (1), ընդամենը 39 թերթ: 1, 250 և 253 թերթերը մասամբ լրացված (կարկատված) են թղթով: Ահա լուսանցազարդերը և զարդագրերը միասին. թերթ 249, 250, 254, 257, 258, 260, 261, 277ա, բ, 279, 220ա, բ, 282ա, բ, 284, 287, 288, 299, 306, 309: Մի զարդագիր գտնվում է 289 թերթի և մի սյունամիջյան 262 թերթի վրա:

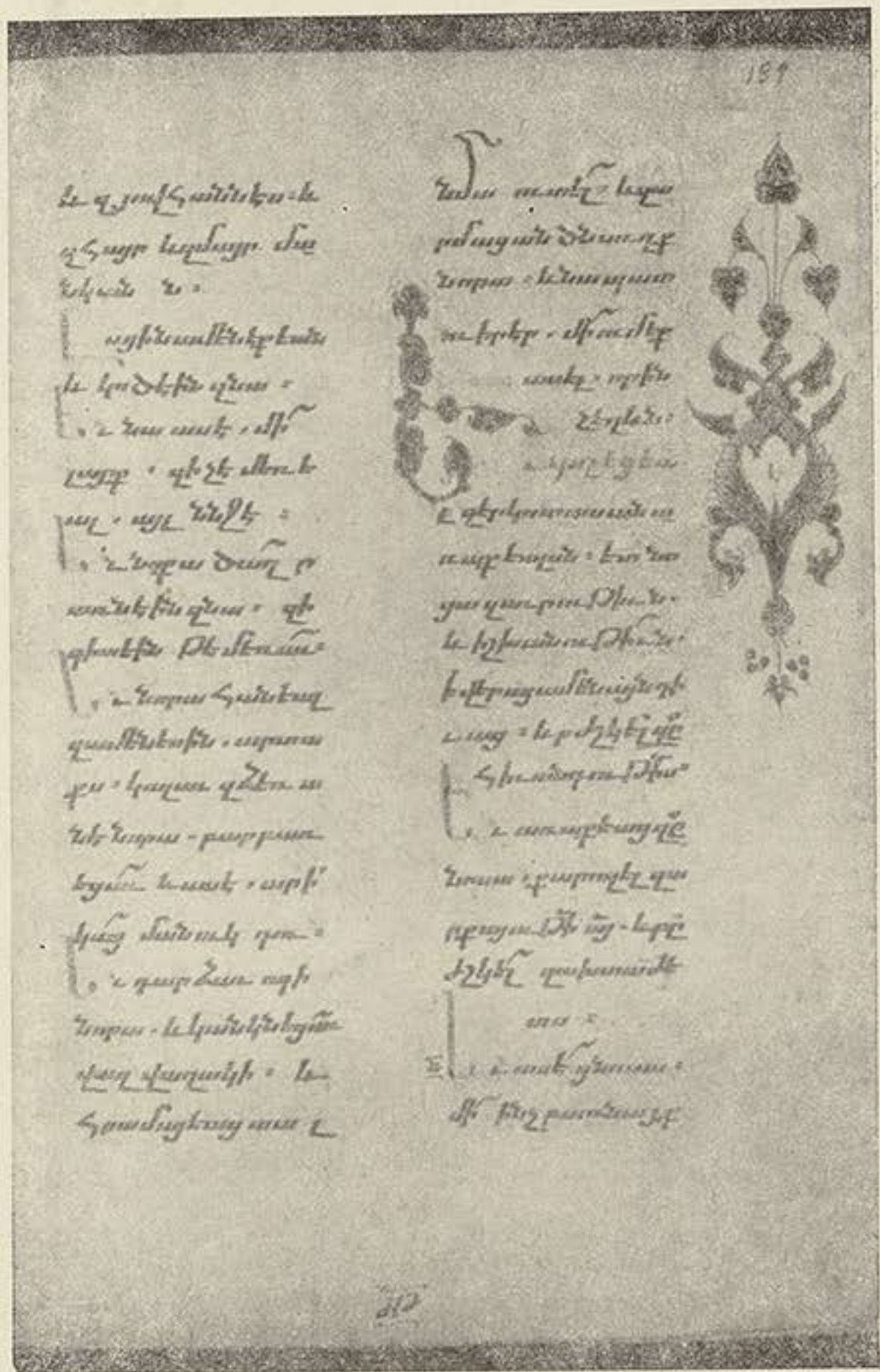
համարարբանների թվերը, լուսանցքներում նշված որոշ բաների թարգմանությունները և առաջին տողի զլխագրին կից զարդագծերը: Մագաղաթյա թեր-

Թերից Երեսունութը Հովհաննու Ավետարանի տարբեր մասերից են, որն ափարտվում է 310ա էջում: Թերթի մյուս Երեսուն ձեռագրի թերի հիշատակարանն է:

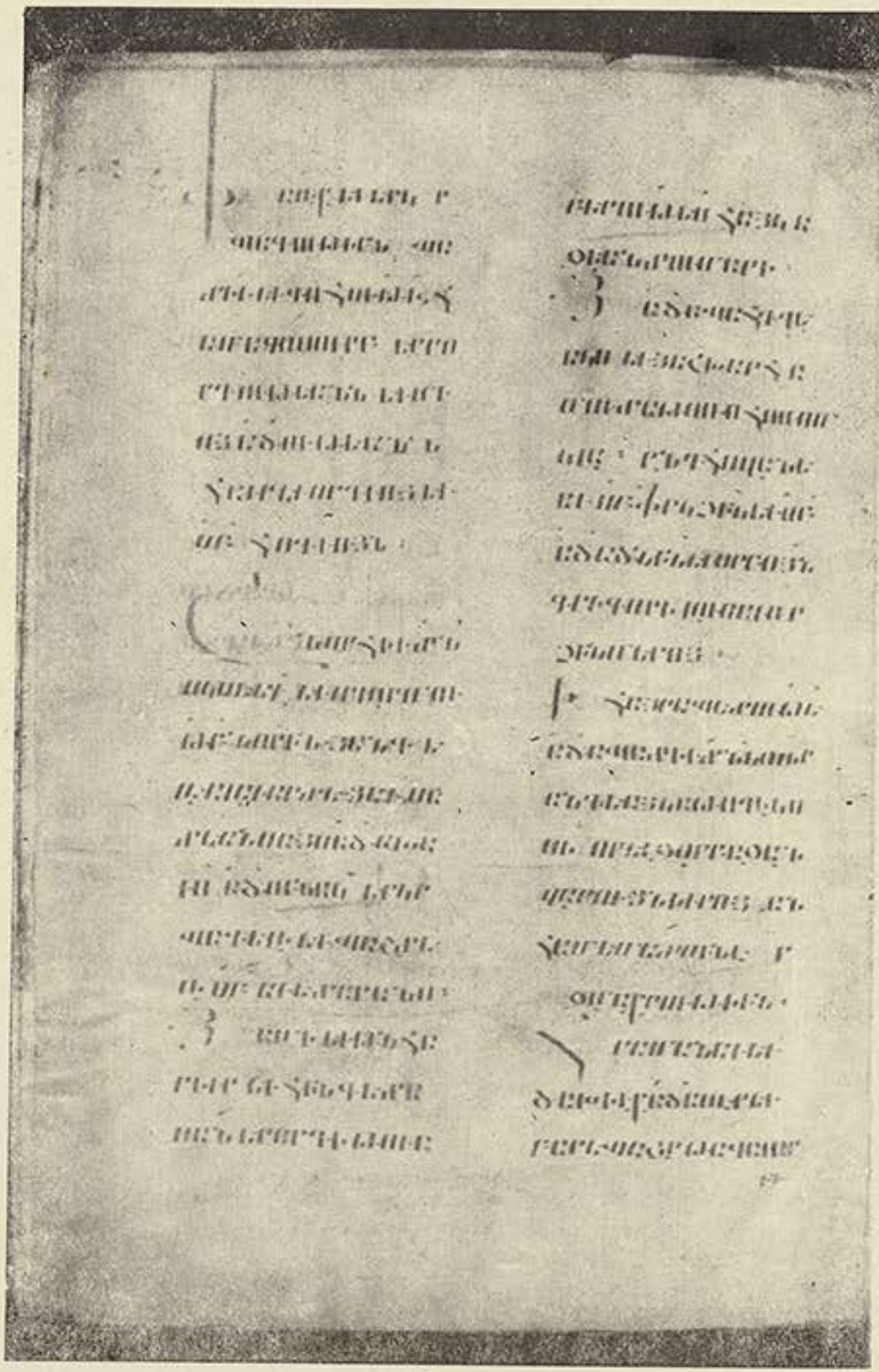
Չեռագրի թղթյա մասում է գտնվում նորոգման հիշատակարանը.

«Քրիստոս Աստուած քո սուրբ աւետարանչաց բարեխաւսութեամբս ողորմեա Յովանէս քահանային և ծնաւդաց իւրոց և ամենայն արեան մերձաւորացն՝

կենդանեացն և հանգուցելոցն, որ յոյժ եռափափազ սրտիւ ետ նորոգել զսուրբ Աւետարանս, վասն զի ոչ ծուծեաց տեսանել զայսպիսի ահարկու և սոսկալի Աւետարանս այսպէս փեռակտած անկեալ ի ձեռս այլազգեաց, որպէս զգառն

ի գալլոյ ձեռն մատնեալ, ետ վերստին նորոգել գաա, զի թագաւորական յիշա-
տակս որ աստ գրեալ կա, ոչ խափանեցի:

...զԱստուածատուր քահանայն և զծնողսն իւր յիշեցէր ի Քրիստոս, որ
զայն դատարն զինչ ոսկովն է, ձրի շնորհեաց: Եւ դատաւանուն գրիչ, որ անուամբ
չեմ յիշման արժանի, և զծնալոսն իմ և զամենայն արեան մերձաւորս աղաչեմ

ձեզ յիշելի ի Տէր, և Աստուած ողորմի ասել, և Աստուած զձեզ տացի զիւր առատ ողորմութիւնն»¹⁸:

Ավետարանը նորոգել է ավելի Հովհաննես քահանան, իսկ Աստվածատուր քահանան նրան օգնել է: Չեռագրի սկզբից 116 (2—117), այնուհետև տարբեր տեղերում 87 դեղնավուն և հաստ թերթ է ավելացված¹⁹: Պահպանելով մագաղաթյա թերթերի սյունակների շափն ու տողերի քանակը, զրիչը ավելացված թերթերը գրել է խոշոր բոլորգրով, գլխադրերը՝ կարմիր երկաթագրով, իսկ ընթերցվածներն սկսել է միագույն զարդագրերով և լուսանցազարդերով: Նրկարել է շորս ավետարանիչների նկարները²⁰ և ավետարանառջների կիսախորանները՝ գլխազարդով, զարդագրերով և լուսանցազարդերով: Այս ամենը կատարել է Հովհաննես Խիզանցին, 1401 թվականին:

Սակայն նորոգողների կատարածը միայն այն չի եղել ինչ այժմ տեսնում ենք հականէ: Հաջորդ նորոգումը, որ կատարվել է XV դարի վերջին, «սրբագրել» է առաջինների աշխատանքը:

Չեռագրում մագաղաթյա և առաջին նորոգման թերթերից բացի գտնվում են նաև սպիտակ, ավելի ամուր 77 թղթյա թերթեր, գրված բոլորգրով²¹: Տողերը անհավասար են, ջանացել են արտադրվող նյութը տեղավորել նույն թերթերի վրա²²: Ընթերցվածների սկզբում սոսնձել են բուն մագաղաթյա ձեռագրի թերթերից կտրած լուսանցազարդերը և զարդագրերը, իսկ երբ նրանք միասին շեն պահպանվել, իրար մոտ են բերվել տարբեր տեղերից մի զարդ և մի զարդագիր:

Առաջին նորոգողները հռչակված ձեռագիրը նորոգել են ամբողջությամբ, այսինքն ավելացրել են պակաս թերթերը, և լրացրել կիսատ թերթերը²³: Իսկ երկրորդ նորոգողները ձեռագիրը արտաքնասկս ավելի կոկ տեսնելու ցանկությամբ, ձեռագրից անջատել են թղթով լրացված մագաղաթյա թերթերը և նրանց փոխարեն ավելացրել նոր թուղթ համապատասխան բնագրով: Անջատված թերթերից կտրել-հանել են միայն ամբողջական զարդագրերը, լուսանցազարդերը, սյունամիջյան զարդերն ու նկարները և ամրացրել նոր մուծված թերթերի համապատասխան տեղերում²⁴:

18 Մատենադարան, ձեռ. № 5458, էջ 106ա:

19 Չեռագրում այդ թերթերն ունեն այսպիսի տեղադրություն. թերթ 2—117 (116, 1 թերթը մագաղաթյա պահպանակն է, որ համարակալվել է), 141—176 (36), 196—217 (22), 236—243 (8), 302—304 (3) և ինը մեկական թերթ (255, 259, 269, 270, 276, 278, 283, 297, 307):

20 Մաթևոս 2բ, Մարկոս՝ 100բ, Դավիթ՝ 155բ, Հովհաննես՝ 242բ:

21 Ահա նրանց տեղադրությունը. թերթ 118—127 (9), 130—140 (11), 177—195 (19), 218—235 (18), 244—248 (5), 263—269 (6), 271—275 (5) և 4 մեկական թերթ (144, 201, 285, 305), ընդամենը՝ 77 թերթ:

22 էջ 201ա (22՝ ա սյունակ, 23՝ բ սյունակ) 201բ՝ 28 տող:

23 Այդպիսի երեք նմուշ պահպանվել է ձեռագրում. 253-րդ մագաղաթի թերթի ամբողջ մի սյունակ լրացված է թղթով և բնագիրը գրված, 250-ի՝ մի սյունակի կեսը, 1-ի ստորին լուսանցը՝ երկու տողով: Ուրեմն առաջին նորոգողները աշխատել են փրկել թագավորական հիշատակը, ջանալով պահպանել նրանից փրկված ամեն մի թերթ ու պատասիկ, զի ու զարդ: Բընականարար, այդ յոթանասունյոթ սուլիմյան թերթերի վրա եղել են և կտրված զարդ ու զարդագիր և աղհատված լուսանցանկար, որոնք, սակայն, շեն պահպանել երկրորդ նորոգողները:

24 Այդ ժամանակ թղթյա թերթերին ամրացվել են սուլիմյան զարդերից 53 լուսանցազարդ (որից 4-ը հետագայում պոկել են), 63 զարդագիր, 5 սյունամիջյան զարդ, որոնք փակցվել են զարդագրերին կից՝ որպես լուսանցազարդ, և սյունակի մեջ արված մի նկար: Ահա նրանց տեղադրությունը. ա. լուսանցազարդ և զարդագիր, միասին. թերթ 118ա, 120բ, 121ա, 122ա, 124բ,

Ամենայն հավանականությամբ, երկրորդ նորոգման ժամանակ ձեռագրից անջատվել են նաև բուն հիշատակարանի բեկորները, և օգտագործվել որպես պահպանակներ, որոնք հետագայում անջատվել և տարբեր ճանապարհներով հասել են Մատենադարան: Սույն թերթերի որպես պահպանակ օգտագործելու պարագան ենթադրել է տալիս, որ երկրորդ նորոգման ժամանակ անջատված մագաղաթյա թերթերից շատերը, հնարավոր է, որ նույնպես օգտագործվել են այդ նպատակով: Ուրեմն չի բացառված Հեթում Ա թագավորի Ավետարանի նոր մասունքների հայտնաբերումը:

Գ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1454 պատառիկը մագաղաթյա ձեռագրի հիշատակարանի մաս է, ունի 21,5×13 սմ և 21,8×15,8 սմ մեծության երկու թերթիկներ, որոնք ժամանակին առանձին-առանձին երկատվել են և դարձել փոքր չափսի ձեռագրի սկզբի և վերջի պահպանակներ: Հետագայում անջատվել են ձեռագրից: Մատենադարանի պատառիկների հավաքածու է մուծվել որպես Ճաշոցի շորս թերթանոց պատառիկ: Թերթիկներից մեկի վրա կա այսպիսի մի գրություն. «Այս թերթերն ետ ինձ Մանուկ աղա էնկեջեան, ի Բաղէշ, 1881, յուլ[իս] 17»: Գրությունից երևում է, որ գրողը Ղևոնդ Փիրղալիմյանն է: Հիրավի, 1881 թ. հուլիսի 1-ին Փիրղալիմյանը Բաղեշի Ամրդոլու վանքում էր գտնվում և արտագրում էր վանքի ձեռագրերի հիշատակարանները²⁵:

Թե ինչպես է այն բնկնում էջմիածնի Մատենադարան, հայտնի չէ: 1898 թ. «Նումայում» «Պատառիկ» խորագրով տպագրվում է նրա բովանդակությունը, այսպիսի ծանոթագրությամբ. «Մատենադարան, մագ. 4 թերթ, առաջին և վերջին թերթերի մասերը պատուված, փոքր երկաթագիր»: Պատառիկը հրատարակված է ոչ ճիշտ հաջորդականությամբ և որոշ բառերի ոչ ճիշտ վերծանությամբ²⁶:

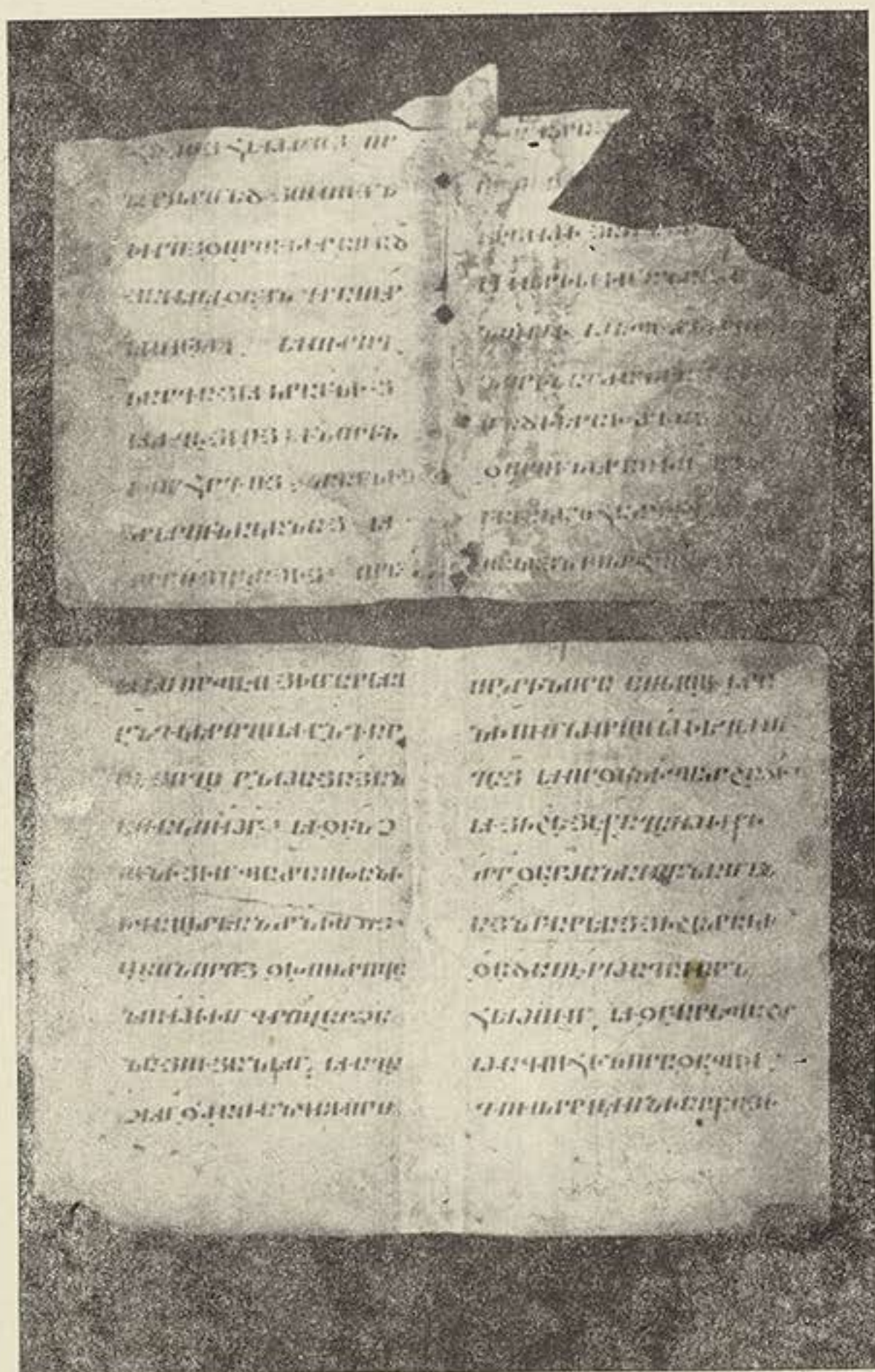
Ուրեմն Մատենադարանի № 1454 շորս թերթանոց պատառիկը՝ երկու թերթ է, յուրաքանչյուրը՝ երկսյուն գրությամբ, և տասական տողերով: Պատա-

125ա, 130ա, 130բ, 132ա, 133ա, 134բ, 135բ, 138բ, 140ա, 177բ, 178ա, 181ա, 182ա, 183բ, 185ա, 186բ, 189ա, 190բ, 192ա, 193բ, 196բ, 219ա, 222ա, 223բ, 227ա, 228ա, 229ա, 229բ, 231բ, 235ա, 244ա, 244բ, 245ա, 245բ, 247ա, 247բ, 248ա, 263բ, 264ա, 265ա, 267ա, 267բ, 272ա, 273բ, 274բ: Հետագայում պոկոտված են 123ա, 162բ, 225ա, 266բ, էջերի լուսանցազարդերը: Սյունամիջյան զարդերը օգտագործվել են որպես լուսանցազարդ 177ա, 137ա, 137բ, 193ա, 265բ էջերում: Միայն զարդագիր ունեն 119բ, 226բ, 227բ, 267բ էջերը, միայն լուսանցազարդ՝ 178ա էջը և նկար՝ 235բ էջը:

²⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 85: Մատենադարանի № 5317 ձեռագրի 88ա էջում, սովորական մատիտով, գրված է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Յամի Տեան 1881, ի յունիս 5, յաւուր հինգշաբթի, մինչ զնայի բնդ արժանապատի Արիստակէս վարդապետի ի Բաղէշ, հանդիպեցաք ի Սպիտակ անուն վանս, որ է շինեալ յանուն Սրբուհոյ Աստուածածնի ի զաւտի Ռշտունեաց: Արժանապատի վանահայրն ուխտին հիւրասէր տէր Մխիթար վարդապետ Պառակենց զմեզ հիւրասիրեալ պահեաց աստ զայն գէշեր: Արդ մինչ բնթեոնուք, յիշեցէք զնուստ Ղևոնդ վարդապետ»:

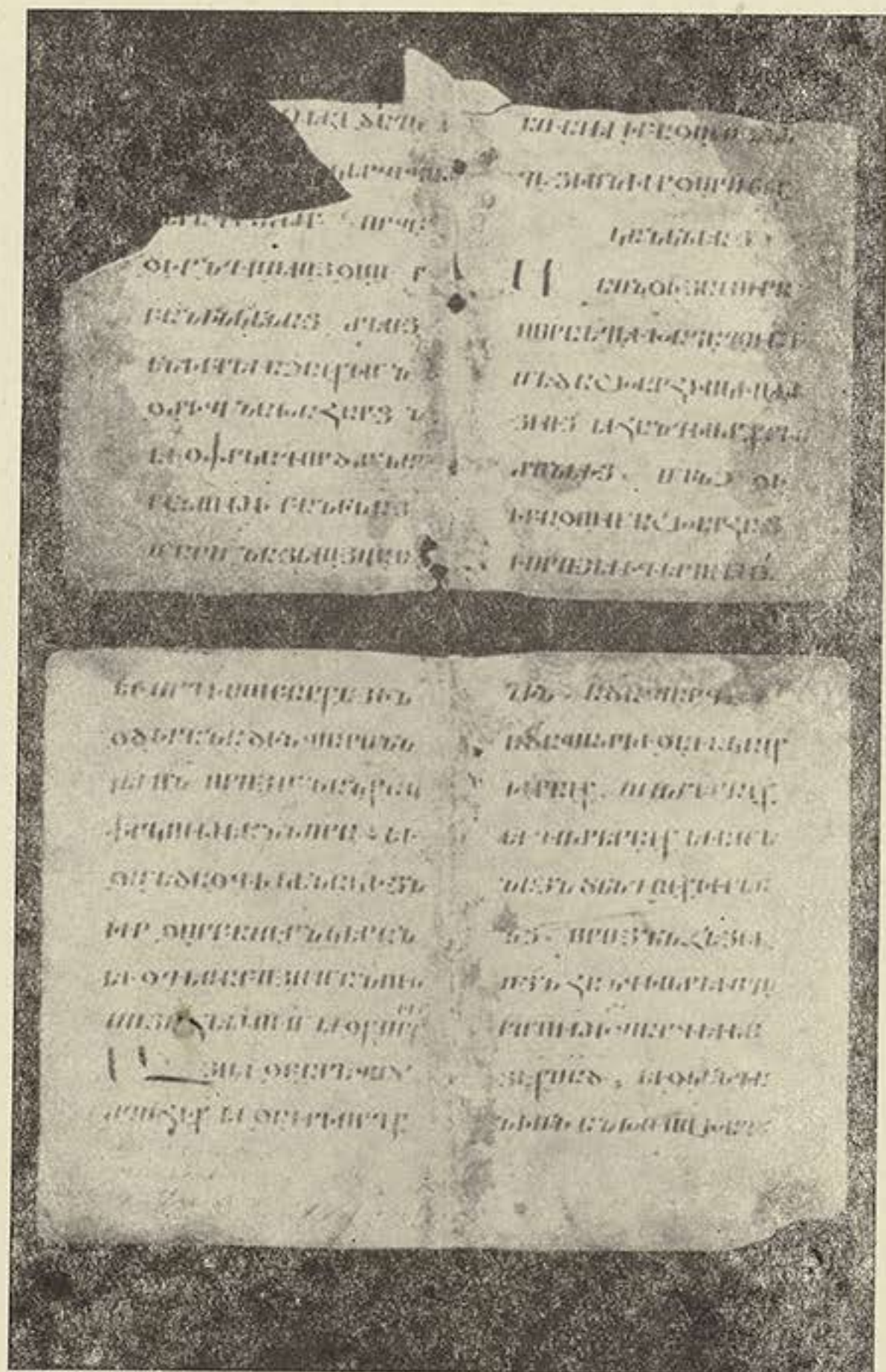
²⁶ «Նումայում», 1898 թ., դիրք Բ. էջ 247—248: Հրատարակվում է ոչ թե պատառիկի էջի սկզբից, այլ երեք տող հետո, և ոչ թե թերթի ա էջից, այլ՝ բ: Փոփանակ «հասութեան», տպված է «հանութեան», և այլն:

որինները երկու տարրեր թերթերի մասեր են, առաջինից պակասում է ստորին, երկրորդից՝ վերին կեսը, ուստի նրանք անմիջապես իրար շարունակություն

են կազմում: Սյունահյների լայնությունը 7,3 սմ է, տողագծերի հեռավորությունը միմյանցից 1,3 սմ, իսկ տառերի բարձրությունը՝ 0,4 սմ: Գիրը՝ գրչագիր է, դեպի աջ շատ աննշան թերթավանդակներ: Օգտագործված է կետ և ստո-

բակետ՝ միասին-տողի ներքևում, զույգ գծիկ՝ տողի վերջում, մի կետ տողի վերևում, նաև վերջակետ և ստորակետ:

Մագաղաթը նուրբ է, բայց քանի որ օգտագործվել է որպես պահպանակ՝ կոշտացել է, տեղ-տեղ սևացել: Առաջին թիրթի վերին մասը պատռված է:

Պատասիկն այսպես մանրամասն նկարագրեցինք, որովհետև բոլոր տրվյալները հար և նման են վերը նշված № 5458 ձեռագրի հիշատակարանի տրվ-

յալներին. նույն գրչությունն ու կետագրությունը, սյունակների, տողերի ու տառերի նույն շափսերը, բովանդակության նույնությունը: Այնտեղ, ուր ավարտվում է Հեթում Առաջինի Ավետարանի հիշատակարանի թերթը և նախադասությունը թերի է մնում, պատահիկը այդտեղից լրացնում և շարունակում է միտքը: Այսպես (ձեռագրում), «Հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորին (պատահիկում) Հայոց Հեթմոյ, որ եւ ըստ մեծ յուսոյն իւրոյ, զոր ունէր առ Աստուած, յաւել եւ դայն գրասէր եւս լինել եւ սիրող կարգաց եւ կրանից եկեղեցւոյ եւ նորին խորհրդոց...» և այլն:

Պատահիկում կա նաև ժամանակը հավաստող երկու իրողություն. «Եւ որդին սուրբ արքային զծիրանածին պարոնն Լեոն, որոյ մնանք Աստուծով փրկութեան նորա, եւ զմեծազգի կենակիցն իւր զսրբասէրն Կերան, եւ զդեռաբոյս մանուկն սոցա Հեթում եւ զԲՈՐԲ ԻՐ»: Ընդգծված առաջին նախադասությամբ ականարկվում է Լեոնի գերությունը, որը տեղի է ունեցել 1266 թվականին²⁷: Երկրորդ նախադասությունից երևում է, որ մանուկ Հեթումը այդ ժամանակ մեկից ավելի բույր ուներ: Հեթումի մեծ բույրը՝ Լեոնի և Կեռանի առաջնեկը, ծնվել էր 1262 թվականին, Հեթումը՝ 1265 թ., 1266 թ. ծնվել էր մյուս բույրը՝ Յիմին, իսկ 1269-ին՝ Սպիլը²⁸: Այս վերջինս չէր կարող նկատի առնվել, քանի որ 1268 թ. արդեն Լեոնը գերությունից ազատվել էր և ձեռագիրը գրվել էր մինչև ազատվելը: Պատահիկը գրվել է, ուրեմն, 1266—1268 թվականներին: Բայց հայտնի է, որ Թորոս Ռոսլինը «Հրամանաւ և ծախիւք երջանիկ հայրապետին Հայոց տեառն Կոստանդեա» 1267 թ. սկսում և 1268 թ. ավարտում է մի Ավետարան և այդ թվականին «մեծ Լեոն, ժառանգ Հայոց զերծեալ եղև խնամաբն Աստուծոյ երկաթի հալոցացն ի ծառայութենէ և ի ձեռաց արքային Եգիպտացւոց, եւ բազում պատուով և ընծայիւք եկն յաշխարհն և ի հայրենի աթոռ իւր... ի սոյն աւուրս եղև զրաւ գրչութեան սորա, զանազան նիւթաւք և երանգերանգ գունաւք»²⁹:

Այսպիսով, 1268 թ. Լեոնի ազատման թվականին Ռոսլինը ավարտում է սույն Ավետարանը, որ սկսել էր 1267 թ., իսկ 1266 թ. երբ ավարտում էր Հեթում Ա թագավորի Ավետարանը, գերել էին Լեոն արքայորդուն: Ուրեմն պատահիկը, ուր ականարկվում է Լեոնի գերությունը, Հեթումի Ավետարանի մասն է, գրված 1266 թվականին:

Որ այդ այդպես է, ավելի լավ համոզում է ձեռագրի հիշատակարանի և պատահիկի միասին ընթերցումը.

Ձեռագիր № 5458

էջ 310բ Փառք եւ երկրպագութիւն, պատիւ եւ զոհութիւն համագործակցութեանս սուրբ Երրորդութեանն եւ միոյ աստուածութեանն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն:

Շնորհիւն Տեառն սկսեալ եւ ողորմութեամբ նորին յանգելեալ աւարտեցաւ մատեանս այս աստուածախաւս, աստուածունակ, երկրպագելի եւ պաշտելի սուրբ Աւետարանս, յամի երկն-

²⁷ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատոր Ա, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 83:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 83:

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 10675, էջ 330ա, 330բ:

- հարիւր եւ հինգետասներորդի (1266) քառաբերութեանս Հայկազեան տումարի, յաստուածատան դղեակս եւ յաշխարհամուտ արոսս Հոռմկլա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչին եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի հայրապետութեան աստուածապատիւ տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի, որ եւ զսրբազան վարուցն իւրոց անհամեմատ ունէր զմաքրութիւն, հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածաւէր եւ բարեպաշտ քազաւորին՝ Հայոց Հեթմոյ, որ եւ ըստ մեծ յուսոյն իւրոյ զոր ունէր առ Աստուած, յաւել եւ զայն գրասէր եւս լինել, եւ սիրող կարգաց եւ կրանից եկեղեցոյ եւ նորին խորհրդոց, տանից տերունականաց եւ սրբոց վկայից:
- II ս.* Որ եւ ³⁰ [յ]առաւած [իւ]րոպէս ³¹ որութիւն յամենայնի: Ուստի եւ իմ անարժանութիւն, քեպէտ եւ ըստ նորին արժանեաց եւ մեծի երախտեացն, զոր ունէր առ իս, ոչ էր բաւական հատուցանել, սակայն ըստ հասութեան ³² [պննազար]դեալ ծաղկ [երանգ բազմա] ³³ կերպ պատ [կ]երագրութեամբ, որպէս զի ընդ լսելոյ զլուր բանին կենաց, տեսցեն իբրեւ աշաւ իմն զտիպ նախահարցն եւ զփրկագործ տնարէնութիւն բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ վասն ³⁴ առաւել ի բազում եկեղեցիսն իւր, յորս ինքն կանգնեաց:
- Վասն զի յատուս սորա եղեւ խաղաղութիւն մեծ աշխարհիս Կիլիկեցոց եւ հանգիստ քրիստոնէից, մինչ զի ի բազում աշխարհաց ի սրոյ եւ ի գերութենէ ³⁵:
- 2ա, I ս.* Եւ ³⁶ եւս որպէս յիմարեալ ընդ կերողս եւ ընդ արբեցողս ընթացայ անառակութեամբ, եւ զի՞նչ ունիցիմ պատասխանի ի գալստեան Տեառն իմոյ, վասն որոյ զխոստովանութիւն իմ գրով արձանացուցանեմ եւ աղաչեմ զժառանգատուս ³⁷ սրտի նորա, ասելով. երանի ում քողութիւն եղեւ մեղաց եւ որ զկնի պատշաճնի: Եւ յիշեցէք աղաւթիւք ի Տէր զարժանատուսն ամենայն բարեաց յիշատակի յաստուածաւէր քազաւորն Հեթում, եւ զբարեպաշտ քազունին նորա Զապիլ, զուստը Լեւոնի արքայի ³⁸ եւ որդի սուրբ արքային զԹիրանածին պարոնն Լեւոն, որոյ մեանք Աստուծով փրկութեան նորա, եւ զմեծագգի կենակիցն իւր

³⁰ Այստեղ ավարտվում է առաջին սյունակը, թերթի ստորին մասը կտրված լինելու պատճառով: Շարունակություն մեջ թվարկվելու էին Հեթում թագավորի բազմամասնությունները, որ և ավարտվում է երկրորդ սյունակի սկզբում:

³¹ Թերթի վերին ծայրը պատռված է. երկու տող թերթ է կարդացվում:

³² Ստորին մասը կտրված է, ուր Ռոսլինը, ինչպես երևում է հաջորդ էջի սկզբից, նշած պետք է լինի, թե ինչու և ինչպես է զարդարելու ձեռագիրը:

³³ Թերթի վերին մասը պատռված է, լրացնում ենք ենթադրարար:

³⁴ Պակասող սյունակը Հեթումի մասին է, ինչպես երևում է շարունակությունից:

³⁵ Այստեղ ավարտվում է պատասխանի առաջին թերթը:

³⁶ Ի տարբերություն առաջին թերթի, որի երկրորդ կեսն էր պակասում, երկրորդ թերթի վերին մասն է կտրված, պահպանվել է երկրորդ կեսը:

³⁷ Շարունակությունը հաջորդ սյունակի սկիզբն է, որը կտրված է:

³⁸ Բացակա մասում Լեւոն Բ թագավորի բարեմասնություններն էին թվարկվելու:

զորքաւէր Կերան, եւ զդեռարոյս մանուկ սոցա Հեթում, եւ զբոբի իւր:

II ս. Այլ զբարեպաշտունիքի եւ զաւրիորդի ///³⁹ [զԿոստան]դին, աստուածապարգեւ, աստուածապատիւ զաւակաւ իւրաւ, ուստերաւ եւ դստերաւ եւ ամենայն ծննդաւ իւրեանց, որոց նրնջեցելոցն հանգիստ եւ ողորմութիւն պարգեւեցէ Քրիստոս Աստուած, եւ զկենդանիսն անխոռով խաղա[ղութիւն]///»:

Ձեռագիրը և իր հիշատակարանը երկուսն էլ բզկտված, հինգհարյուրամյա անջատումից հետո, վերստին միանում են իրար, ընդ որում նրանք անջատանջատ միշտ գտնվել են Վասպուրականում, իսկ վերջին վաթսունամյակում՝ Մատենադարանի ձեռագրատանը՝ նույն հարկի տակ:

Սույն պատճառիկները⁴⁰ ոչ միայն մասամբ լրացնում են հիշատակարանը, այլև բացահայտում են ձեռագրի ստացող Հեթում թագավորի և ծաղկող Քորոս Ռուսիների հետ առնչվող մի շարք կարևոր իրողություններ:

Դ

Հաստատելով, որ Հռոմկլայում 1266 թ. Հեթում Ա թագավորի համար զբրված Մատենադարանի № 5458 ձեռագրի գրիչն ու նկարիչը Քորոս Ռուսիներն է, Գ. Հովսեփյանը գրում է. «...միայն որոշել շինք կարող, թե ինչ առթիվ էր զբրված Ավետարանը: Զապել թագուհին շատ վաղուց էր մեռած, 1252 թ., իսկ 1266 թ., «մերձ յաշնան եղանակն» սկսած, սգո տարի էր Հեթումի համար», և ակնարկում է մամլուքների արշավանքը դեպի Կիլիկիա, Երկրի ավարն ու ավերը, և որդիներից մեկի կորուստն ու մյուսի գերությունը⁴¹:

Սակայն 1266 թվականը հիշարժան էր: Այդ տարի լրանում էր Հեթում Ա-ի ամուսնության, գահակալության և, հետևաբար, Կիլիկիայի Հեթումյան հարստության հիմնադրման քառասուն տարին: 1226 թ. հունիսի 14-ին Կիլիկիայի թագավորության թագապահ Կոստանդինը իր տասնմեկամյա որդի Հեթումին ամուսնացնում է Լևոն Բ թագավորի տասնամյա դստեր Զապելի հետ և հռչակում Կիլիկիայի Հայոց թագավոր: Սկսվում է Հեթումյանների հարստության տիրապետության շրջանը: Եվ ահա, հիսնամյա թագավորը, այս, իսկապես հիշարժան, քառասնամյա հորելյանն էր պատվում այդ շքեղ Ավետարանով:

Հեթում Առաջինը պատվերը հանձնարարել էր ժամանակի ամենահռչակ-

³⁹ Խոսվել է Հեթումի հարազատների և հոր՝ Կոստանդինի մասին, որի անունից միայն երեք տառ է պահպանվել:

⁴⁰ Պատճառիկները պատասխանվել են ձեռագրի հետ միասին, և ամենայն հավանականությամբ պահպանվել առաջին նորոգողների կողմից: Երկրորդ նորոգման ժամանակ, երբ միայն ամբողջական թերթերն էին պահում և լրացված թերթերը անջատում ու նորերն էին գրում, երբ նույնիսկ ամբողջական մագաղաթյա թերթը հանվում էր իր տեղից՝ ամբացվում որպես պահպանակ, իսկ նրա փոխարեն նորն էր գրվում, կիսատ-պոստ հիշատակարանը չէին պահ. մասնավանդ որ գտնվում էին ձեռագրի վերջում (Ավետարանի լրացված թերթերը լրացվում էին նաև բնագրով, հիշատակարանը՝ չէր լրացվում): Այդ թերթերը, ինչպես նաև առաջին նորոգման ժամանակ լրացված մագաղաթյա շատ թերթեր կարող էին լինել պահպանակներ, կամ լվացվելով՝ կրկնագրվել: Պահպանակ գտնալու բախտին են արժանանում նաև Հեթումի Ավետարանի հիշատակարանի մասերը:

⁴¹ Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

վածված և իրեն շատ լավ ծանոթ, թերևս մտերիմ, արվեստավորին, Թորոս Ռոսլինին: Վերջինս իր հերթին, աշխատել է իր թագավորի և նրա հարստության քառասնամյակը հավերժացնել բացառիկ շքեղ Ավետարանով: Այստեղից էլ Հեթում Առաջինի Ավետարանի արտակարգ զարգարվածությունը, որի մասին լսում ենք միայն իրենից՝ Թորոս Ռոսլինից, և համոզվում պահպանված սակավիկ թերթերից և վասակ արքեղբոր Ավետարանից:

1265 թ. իշխան Կոստանդին Լամբրոնացու դստեր, տիկին Կեռանի (Կիր Աննա) համար գրված Ավետարանի հիշատակարանում Թորոս Ռոսլինը Հեթում արքային հիշում է որպես «մեծ երեխտեւորի ամենայն Հայոց եւ ազգաց բաղմաց»: 1268 թ. ավարտված Ավետարանում՝ «երախտազործ Հայոց եւ ինձ անարժանիս»⁴² ժամանակով դրանց միջև գրված Հեթումի Ավետարանում գրում է. «Ուստի եւ իմ անարժանութիւն թեպէտ եւ քստ նորին արժանեաց եւ մեծի երախտեացն, զոր ունէր առ իս ոչ էր բաւական հատուցանել»: Ուրեմն Հեթում թագավորը առանձին վերաբերմունք է ունեցել Թորոս Ռոսլինի նկատմամբ, գնահատել և հովանավորել է նրան: Թորոս Ռոսլինը պետք է նույնպիսի վերաբերմունք ցուցաբերեր իր երախտավորի նկատմամբ և արքայական վերաբերմունքին արժանի հուշարձան ստեղծեր: Եվ նա ստեղծում է այդ հուշարձանը «քստ հասութեան», այսինքն, «տիրապէս հասու լինելով», քստ պատշաճին:

Սակայն մինչև ձեռագրի ավարտելը Կիլիկիան մեծ աղետի է ենթարկվում: Մամլուքների դեմ⁴³ Մառի ճակատամարտում Հեթում Ա. թագավորի Թորոս որդին զոհվում, իսկ անդրանիկ Լեոնը՝ գերվում է⁴⁴:

Թորոս Ռոսլինի երախտավորի արքայական փառքին ավելացել էր մեծ վիշտ, «քստ հասութեան» հուշարձան է կերտում «[պճնազար]դեալ ծաղկ- [երանգ բաղմա]կերպ պատ[կ]երագրութեամբ», որպեսզի «ընդ լսելոյ զլուր բանին կենաց, տեսցեն իբրև աշաւք իմն զտիպ նախահարցն եւ զփրկագործ տնարէնութիւն բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ վասն [փրկութեան ազգի մարդկան]»:

Թորոս Ռոսլինը իր նախորդ և հետագայի, մեզ հայտնի ձեռագրերից ոչ մեկի հիշատակարանում այսպիսի խոստովանություն չի անում: Լավագույն

⁴² Ն. Պողարյան, Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղէմի, հատոր. 2, էջ 529:

⁴³ «Մահմեդական բանակը հետապնդեց փախստականներին, շարդելով և գերելով բոլոր նրանց, ում բռնում էր և ամեն կողմ հրդեհ էր տարածում... նա գրավեց մի շատ զորեղ ամրոց... տղամարդիկ բոլորն էլ խոզխոզվեցին, գերի առնված կանայք բաժանվեցին զինվորների մեջ... մտան Սիս քաղաք, հիմնահատակ քանդեցին այն: Այդ գավառում զորքը մնաց մի քանի օր, ամենուրեք տարածելով նախճիր ու հրդեհ, և վերցնելով բաղմաթիվ գերիներ»: Այնուհետև մամլուքների բանակի մի մասը գնում է դեպի հյուսիս, մյուսը՝ Սիս, Աղանա, Այաս և Տարսոն, «զարդեցին բնակիչներին, գերիներ վերցրին, մեծ թվով բերդեր ավերեցին և ամեն ինչ հրդեհի մատնեցին», — գրում է արաբ պատմիչը («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», թարգմ. Լ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 273):

⁴⁴ «Եւ արքայն Հեթում եմուտ ի սուգ և խոցեցաւ ի սրտի, և անկեալ ի ճանապարհ շոգաւ ի խանն մեծ և յանշափ ինչ արար, զի առեալ էած զնա ընդ իր արամբք երկերիւր հազարօք ընդդէմ սուլթանին»: Վճռական ճակատամարտում պարտվում են մամլուքները, բայց մոնղոլական խանը կաշառվում է ընծաներ ընդունելով «էլառ զբանակն, և դարձաւ երկիր իւր, կուրացեալ ի պարզեաց և յընծայից անախ աորերելոց, որպէս սովորեալ է դիպել յաճախ և այլոց բաղմաց»:

Եւ արքայ Հեթում դարձ արար յաշխարհ իւր ի Հայաստան» («Հավիանենս Դարդել, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 19—21):

դեպքում «դանազան նիւթաւք եւ երփն երփն գունաւք վայելչացուցանել»⁴⁵ են պատվիրել նրան «կամ դանազան նիւթաւք, ընտրելագոյն ոսկով եւ երանգ երանգ գունով» ավարտել է ինքը⁴⁶:

Հեթումի Ավետարանում Քորոս Ռոսլինը լայն լուսանցքներ էր թողել ազատ և անկաշկանդ լուսանցազարդեր նկարելու համար⁴⁷: Ձեռագիրն ունեցել է սկզբում 26×36 սմ մեծություն, ուր գրադաշտի զբաղեցրած մասը հավասար էր լուսանցքների տարածքին: Էջի այս շափսերը հնարավորություն են տվել արվեստագետին ամեն մի գրվագի մասին գրելիս, նաև համապատասխան նկար կերտել ցանկացած մեծությամբ, «ծաղկերանգ բազմակերպ պատկերագրութեամբ», սկսած լուսանցանկարից մինչև ամբողջական էջերը: Իսկ թե ինչու մնացած 39 թերթերում այդպիսի մի էջ կա միայն, հասկանալի է, որովհետև, նախ, միշտ էլ Հովհաննու Ավետարանը աղքատ է նկարազարդվում այն պատճառով, որ նախորդ Ավետարանների նույն գրվագները արդեն նկարված են, և երկրորդ, Ավետարանը հոշոտողները հետևողականորեն ոչնչացրել են առաջին հերթին նկարները և նկարազարդ թերթերը:

Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը Հեթում Ա-ի Ավետարանը կապում է Վասակ արքաների Ավետարանի հետ և գտնում, որ դրանք նման են շափերով, գրատեսակով, գրչությամբ, թերթերի դասավորությամբ: Հեթումի ձեռագրում պահպանված երկու մանրանկարները նույնպես հիշեցնում են Վասակի Ավետարանի նկարազարդումները. «ուստի մենք կարող ենք վստահ լինել, որ մեր ձեռագիրը Հոսովյայում գրվել է համարյա միևնույն ժամանակ, ինչ Հեթումի Ավետարանը, թերևս 1268 թ. հետո, Վասակի՝ ողջ-առողջ Կիլիկիա վերադառնալու առիթով»⁴⁸:

45 Ն. Պողաբյան, Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հատոր Բ, 1967, էջ 18:

46 Ն. Պողաբյան, Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հատոր. 2, էջ 529:

47 Այժմ մազազաթյա որոշ թերթերում պահպանված ստորին լուսանցքների ամբողջությունից և արտաքին լուսանցքների կտրված ցարդերի շափումներից, հնարավոր է լինում վերականգնել ձեռագրի նախնական շափերը: Երկրորդ անգամ նորոգողները թերթերի լայն լուսանցքները ավելորդ շռայլություն են համարել և իրենց ավելացրած թղթի շափսերը մազազաթյա թերթերի համեմատությամբ փոքր են վերցրել: Կազմելուց հետո եզրահատել են ձեռագիրը, որին զոհ են գնացել համարյա բոլոր լուսանցազարդերը, որոնք գտնվում էին մազազաթյա ամբողջական թերթերի վրա, մինչդեռ անշատված մազազաթյա թերթերի վրայից կտրված և թղթի վրա ամրացրած լուսանցազարդերը ամբողջական են: Եզրահատման ժամանակ, բնականաբար, կարվել են նաև Հովհաննես Հիզանցու ավելացրած թերթերի եզրերից:

Արմատի լուսանցքը՝ 4, սյունամիջյանը՝ 3, արտաքին լուսանցքը՝ 6 սանտիմետր են, որոնց գումարը 13 սմ է: Սրան ավելացնենք գրադաշտի ընդհանուր լայնքը 13 (լուրաբանչուր սյունակը՝ 6,5 սմ) կստանանք թերթի լայնքը 26 սմ: Այսպիսով էջը Ռոսլինը բաժանել է երկու հավասար բաժինների՝ գրադաշտի և լուսանցքի:

Ստորին լուսանցքը՝ 6 սմ է: Հավանաբար նույնքան է եղել նաև վերին լուսանցքը: Գրադաշտի բարձրությունը 24 սմ է, ուրեմն թերթի երկարությունը՝ 36 սանտիմետր է:

48 Ս. Տեր-Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 42—43:

Վասակի Ավետարանը, անշուշտ, գրվել է Հեթումի Ավետարանից հետո: Գ. Հովսեփյանը հավանական է համարում Հեթումի «Ավետարանի ծագումը նշանակել 1266 թվի առաջին կիսամյակում» (էջ 10): Այդպես չէ, իհարկե: Ձեռագիրը մամուլների արշավանքից հետո է ավարտվել: Առն արքայորդին գերվել է 1266 թ. օգոստոսի 24-ին, որից ոչ այնքան ուշ պիտի ավարտված լիներ Հեթում Ա-ի Ավետարանը, որովհետև մինչև տարեվերջը Քորոս Ռոսլինը, Հոսովյայում, ծաղկում է Ավետիք գրիչի Ստում գրած Մաշտոցը (ճիշտ է, հարուստ նկարազարդված չէ, ունի առանձին մազազաթի վրա ամբողջական 5 նկար, 4 գլխազարդ, 9 խորանազարդ):

Հաջորդ (1267) տարվա սկզբից, կաթողիկոսի պատվերով Թ. Ռոսլինը ձեռնարկում է մի

Այս ավետարանների նմանությունը հաստատելու համար շատ կարևոր է նորահայտ պատահիկներում «զտիպ նախահարցն» արտահայտությունը, որը վերաբերում է Քրիստոսի տոհմածառի նկարազարդմանը: Կոստանդին կաթողիկոսի 1262 թ. Ավետարանում նախահայրերը նկարված են ամբողջ էջով մեկ կլոր շրջանակների մեջ՝ վերից վար շորս շարքով, յուրաքանչյուրում վեց նրկար: Այդպես է և՛ Մաթևոսի, և՛ Ղուկասի Ավետարաններում: Այդպես չէ, սակայն, Վասակի Ավետարանը: Նախահայրերից յուրաքանչյուրը նկարված է լուսանցքում, բնագրի իր անվան դիմաց, դարձյալ կլոր շրջանակների մեջ: Նշանակում է նախահայրերի նկարելու այս կարգը Քորոս Ռոսլինը առաջին անգամ կիրառել է Հեթում Ա-ի Ավետարանը նկարազարդելիս, և երբ գրում է «տեսցին իբրև աշար իմն զտիպ նախահարցն», այս նկարազարդումները պետք է հասկանալ:

Կոստանդին կաթողիկոսի Ավետարանի հիշատակարանում ոչ մի հիշատակություն չկա նախահայրերի նկարների մասին, որովհետև սովորական է եղել նրանց նկարելու եղանակն այստեղ, իսկ ահա Հեթումի Ավետարանում Քորոս Ռոսլինն առաջին անգամ յուրաքանչյուր նախահոր նկարը տեղադրում է բնագրի համապատասխան հատվածի դիմաց (ուր հիշատակված է տվյալ նախահայրը): Նկարների այդ շարքը, որ դրադեցրել է մի քանի էջերի լուսանցքները, ծառի տպավորություն է թողել և առանձին շուք է տվել լայնալուսանցք Ավետարանին:

Հեթումի և Վասակի Ավետարանները նման են նաև գրչությամբ: Երկուսի մոտ էլ ընթերցվածները սկսվում են երեք տող ոսկեգրով, այնինչ Կոստանդին կաթողիկոսի Ավետարանում միայն երկու տող է: Երկուսում էլ շկա բառանջատում, անջատումը կատարվում է միայն կետեր դնելուց հետո: Իհարկե, բառանջատումը շուրջ երկու հարյուր տարի կիրառվում էր հայ գրչության արվեստում, և Քորոս Ռոսլինի բոլորգրված ձեռագրերում այդպես է: Դեռ ավելին, Քորոս Ռոսլինը հիանալիորեն կիրառում է գրադարձի օրենքները, և կանոնավոր են բոլոր տողադարձերը: Հեթումի Ավետարանը երկաթագրով գրելու հետ միասին, նա աշխատել է պահպանել նաև հին գրելաձևը, ավելի հարգի դարձնելու արքայական Ավետարանը, նմանեցնելով Հայոց նախորդ թագավորների երբևէ ստացած ավետարաններին (գուցե ձեռքի տակ ունեցել է այդպիսի օրինակ), և բնականաբար, խախտել է նաև գրադարձի կանոնը:

Այդպես է նաև Վասակի Ավետարանում:

Քորոս Ռոսլինը հայ գրչության արվեստի կարկառուն ներկայացուցիչներից է: Արտակարգ ներդաշնակ են նրա ձեռագրերում գիրն ու նկարը, գիծն ու գույնը: Հիշատակարանից վերը բերված հատվածը, ձեռագիրը գեղարվեստորեն ձևավորելու անհրաժեշտության մասին Ռոսլինի ըմբռնումների արտահայտությունն է: Երևույթը ըմբռնելուն ինչքան շատ զգայարաններ մասնակցեն՝ այնքան ամբողջական և լիակատար կլինի ճանաչողությունը: Երբ լսելու հետ միասին տեսողական զգայարանն է մասնակցում, իսկ երբ նկարը բազմերանգ է և ներգործուն, ճանաչողությունը ավելի կատարյալ է:

Ավետարան (ապրիլի 9-ին մահանում է կաթողիկոսը): Ձեռագիրն ավարտվում է 1268 թ. հունիսի 24-ին, Ասոնի գերությունից վերադառնալու օրը («Ի սոյն աւուրս եղև դրաւ գրչութեան սորա զանազան նիւթաք և երանգ երանգ գունաք», Մատենադարան, № 10675): 1268 թ. հունիսից հետո միայն Քորոս Ռոսլինը կարող էր կատարել Վասակ արքաների պատվերը: Վասակի Ավետարանը ավարտվել է, հավանաբար, 1269 թվականին:

Թորոս Ռոսլինը այսպիսին է ոչ միայն մանրանկարչության, այլ նաև գրչության մեջ: Բոլոր տերունական բառերը նրա ձեռագրերում ոսկեգոծ են, որով շեշտվում, առավել ակնառու է դառնում նշված մատյանի բովանդակությունը: Ավետարանը՝ Սուրբ, Յիսուս, Քրիստոս, Աստուած, Տէր, Իսրայէլի, Նրուապէսի մասին է: Հեթումի Ավետարանում ոսկեգոծ է գրված նաև Հայր բառը:

Մանրանկարչությունը օժանդակելու է գրին, ավելի ընկալելի դարձնելով միտքը, գաղափարը. «Վասն այնորիկ իմոյ անարժանութեան փցուն և ախմար գրչի Թորոսի, մականուն Ռուսլին կոչեցելոյ ըստ նախնեաց, հրամայէր զգործի գրչութեան ի կիր արկանել յաստուածային այս մատեան, որ և զարդարեալ ոսկով գտով և պատուական նիւթաւք»⁴⁹:

Բոլորգրի մեջ մեծ վարպետ էր գրիչը. նրա էջերը թեթև են և դյուրընթեռնելի, տողերը՝ ազատ, գրերը հյութեղ: Ազատորեն օգտագործում է մյուս գրատեսակները: 1256 թ. Ավետարանում բոլոր ընթերցվածների առաջին տողերը ոսկեգոծ գրչագիր է: Նույն գրով են գրված նաև շատ նկարների մակագրությունները և ոսկեգիր հիշատակագրությունները: Օգտագործում է, շատ հազվադեպ, նաև շղագիրը, որպես նկարների մակագրություն՝ գրված վրձինով, իսկ բազմատեսակ զարդագրերը գրչությունը կապում են մանրանկարչության հետ: Փաստորեն Թորոս Ռոսլինի ձեռագրերում մենք տեսնում ենք օգտագործված շորս գրատեսակ, այսինքն՝ բոլորը, ինչ այն ժամանակ գոյություն ունեւ հայ գրչության արվեստի մեջ: Բոլորգրի համատարած գերիշխանության պայմաններում, երբ երկաթագիրը զաղարել էր գրչության մասսայական գիր լինելուց, որով այլևս ամբողջական ձեռագրեր չէին գրում, այլ օգտագործվում էր որպես զխագիր և զարդագրի հենք, և գեղեցկության համար առանձին տողեր ու հիշատակագրություններ էին գրում, Թորոս Ռոսլինը XIII դարի երկրորդ կեսին երկաթագրով ամբողջական ձեռագրեր էր գրում: Եվ գրում էր՝ պահպանելով երկաթագրի գրչության հնագույն կանոնները:

Թորոս Ռոսլինը իրավացիորեն իրեն համարում է գրիչ՝ ներկայացուցիչ գրչության արվեստի: Մանրանկարչությունը գրչության ընդհանուր արվեստի մի մասն էր, որը պետք է ծառայեր գրին, բանին, ինչպես ինքը բառացի ասում է. «Որպէս զի ընդ լսելոյ զլուր բանին կենաց, տեսցեն իբրև աշաւք իմն զտիպ նախահարցն...»:

Գևորգ Սկևացու աշակերտները նրան, որպես գրչության արվեստի տեսական և գործնական վարդապետի զրվատում են, որ նա միաժամանակ օգտագործում է հայրենի բոլորգրի հետ միասին նաև հին աղյուսակ գիրը կամ գրչագիրը, ինչպես և երկաթագիրը և զարդագիրը: Այդ բոլորը մինչ այդ մենք տեսնում ենք Թորոս Ռոսլինի մոտ: Գևորգ Սկևացու ղեկավարությամբ գրված Հեթում Բ-ի ճաշոցի ընթերցվածների առաջին երեք տող ոսկեգիրը նույնպես առնված է Թորոս Ռոսլինի Հեթում Ա-ի և Վասակի Ավետարաններից, միայն ճաշոցում երեք տողը հաճախ գրվում է երեք տարբեր գրատեսակներով՝ երկաթագիր, գրչագիր և բոլորգիր:

Թորոս Ռոսլինից առաջժամ հայտնի են շուրջ տասը ձեռագիր, սրոնցից վեցում հիշվում է Թորոս Ռոսլին անունը, յոթերորդում՝ միայն Թորոս անունը, մյուս երեքը հիշատակարան չունեն, սակայն ըստ մանրանկարների ոճի կարե-

⁴⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 10450, էջ 403ա:

լի է վերագրել թորոս Ռոսլինի դպրոցին. դրանք Հեթում Ա. թագավորի (Մատենադարան № 5458), Վասակ արքաներո (Ֆրեերի № 3218) և Մատենադարանի № 8321 Ավետարաններն են: Տասը ձեռագրերից երեքը գրված են այլ գրիչների կողմից, մյուս յոթի գրիչն ու նկարիչը թորոս Ռոսլինն է, ընդ որում գրանցից երեքը գրված են երկաթագրով, մյուսները՝ բոլորգրով: Մեկական ձեռագիր ստացել են Հեթում Ա., Լևոն Գ թագավորները, Վասակ արքաներայրը, Կիրաննա իշխանուհին և Վարդան եպիսկոպոսը. մնացած հինգը ստացել են Կոստանդին կաթողիկոսը և նրա եղբորորդի թորոսը և նվիրել են ուրիշների:

Հոռմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանը մեծ և հարուստ մատենադարան ուներ, որ գոյացել էր ոչ միայն տեղի գրչության դպրոցի ստեղծագործություններից ու ընդօրինակություններից, այլ թագավորների, իշխանների և այլոց առատ նվիրատվություններից: Բնականաբար Հոռմկլայի մատենադարանում շատ պետք է լինեին տեղի դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչ թորոս Ռոսլինի ստեղծագործություններից:

Հովհաննես Երզնկացին նկարագրելով 1292 թ. մամուլների կողմից Հոռմկլայի կործանումը, գրում է, որ թշնամիները մանրեցին «զբար բերդին իրրև զհող. առին զգեղապաճոյճ ամուրն պանծալի, սպանին... զինուորսն բերդին, գերեցին և աստուածային սուրբ Կտակարանսն, որ ի բազում ամաց ամբարեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն և թագաւորաց... և զԱւետարանսն ոսկեառուփ մանրեալ փշրեցին...»⁵⁰:

Անկասկած է, որ գրանց մեջ էին նաև թորոս Ռոսլինի ոսկեառուփ Ավետարանները:

А. А. МАТЕВОСЯН

ВНОВЬ НАЙДЕННЫЕ ЧАСТИ ЕВАНГЕЛИЯ ЦАРЯ ГЕТУМА I, ПЕРЕПИСАННОГО И ИЛЛЮСТРИРОВАННОГО ТОРОСОМ РОСЛИНОМ

(Резюме)

Рукопись № 5458 Матенадарана им. Маштоца была включена в фонды хранилища в 1915 г. и очень скоро привлекла к себе внимание специалистов. Дело в том, что 274 листа (из 312-ти) этого Евангелия, написанные болоргиром на бумаге и украшенные портретами евангелистов, маргиналами и орнаментированными инициалами, были дополнены тридцатью девятью листами Евангелия, переписанного в 1266 г. в Ромкла на отборном пергамене; часть этих листов снабжена замечательными орнаментированными инициалами, маргиналами, золотыми буквами и двумя иллюстрациями на полях. Как явствует из дефектной памятной записи, заказчиком был католикос Константин, а получателем—царь Гетум I. Г. Овсепян опубликовал статью о рукописи лишь в

⁵⁰ Տ. Պալյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիէլի ի Կոստանդնուպոլսի, 1963, էջ 57:

1949 году, когда у него под рукой было достаточно материалов об армянской миниатюре и доказал, что Евангелие царя Гетума I, часть которого составляют эти 39 пергаменных листов, переписано и иллюстрировано Рослином. Тер-Нерсисян также считает, что иллюстрации на тридцати девяти пергаменных листах принадлежат кисти Рослина. Е. Никольская, обратив внимание на бумажную часть рукописи, уточнила, что иллюстратором ее был Ованнэс Хизанци, живший на рубеже XIV и XV вв.

Среди фрагментов Матенадарана под номером 1454 занесены половинки двух листов, считавшихся памятной записью Служебника. В конце прошлого века эти фрагменты были доставлены из Васпуракана и включены в фонды хранилища. Исследование показало, что они являются частями памятной записи не Служебника, а Евангелия, именно Евангелия царя Гетума I. Изучение рукописи и памятной записи вновь подтвердило, что переписал Евангелие царя Гетума I и иллюстрировал его Торос Рослин. Оно было посвящено сорокалетию воцарения Гетума, а следовательно и основанию династии Гетумидов и было выполнено с искусством, достойным юбилея и юбиляра. Эта рукопись—наиболее великолепное творение пера и кисти Рослина; приблизительным его повторением, как справедливо замечает С. Тер-Нерсисян является Евангелие Васака—брата царя.

Царская рукопись была разодрана и изрезана мечами во время третьего нашествия Тамерлана в 1400 г. Ее выкупил чернец Ованнэс, а в 1401 г. писец и художник Ованнес Хизанци произвел ее реставрацию в Хизане. В это время рукопись имела 35 целых, 80 залатанных и 187 бумажных листов. В конце XV в. залатанные листы (кроме трех) были удалены из рукописи; они были заменены бумагой, к которой приклеены маргиналы и орнаментированные инициалы отделенных пергаменных листов. В таком виде рукопись дошла до нас. По-видимому, в то же время были отделены обе части памятной записи, которые затем использовались в качестве защитных листов. В середине XIX в. они были вновь отделены от рукописи, и в таком виде существовали до последнего времени.

A. MATHÉVOSSIAN

LES PARTIES NOUVELLEMENT DÉCOUVERTES DE L'ÉVANGILE
DU ROI HÉTOUM IER COPIÉ ET ENLUMINÉ PAR
THOROS ROSLINE

(R é s u m é)

Le manuscrit № 5458 du Maténadaran Machtotz a été inclus dans les fonds du dépôt en 1915 et il a tout de suite attiré l'attention des spécialistes. Il s'agit du fait que 274 feuillets (de 312) de cet Évangile,

écrits en bolorguir sur du papier et décorés des portraits des évangélistes, de marginaux et d'initiales ornementées, ont été complétés par trente-neuf feuillets d'un Evangile copié en 1266 à Hromkla sur du parchemin de choix; une partie de ces feuillets sont décorés d'étonnantes initiales ornementées, de marginaux, de lettres d'or et de deux enluminures dans les marges. Comme on l'apprend du colophon défectueux le commanditaire en a été le catholicos Constantin et le réceptionnaire le roi Hétoum Ier. G. Hovsépian n'a publié un article sur ce manuscrit qu'en 1949, quand il disposait de suffisamment de matériaux relatifs à la miniature arménienne et il a démontré que l'Evangile du roi Hétoum Ier, dont ces 39 feuillets en parchemin constituent une partie, a été copié et enluminé par Rosline. S. Der-Nersessian considère aussi que les enluminures des 39 feuillets de parchemin appartiennent au pinceau de Rosline. E. Nikolskaya, ayant étudié la partie en papier du manuscrit, a précisé que l'enlumineur en a été Hovhannes Khizantsi qui a vécu à la limite des XIVe et XVe siècles.

Parmi les fragments conservés au Maténadaran sous le numéro 1454 on garde les moitiés de deux feuillets tenus pour le colophon d'un Missel. A la fin du siècle dernier ces fragments ont été apportés du Vaspourakan et versés dans le fonds du dépôt. L'examen a montré qu'ils sont une partie du colophon non d'un Missel, mais d'un Evangile et plus exactement de l'Evangile du roi Hétoum Ier. L'étude du manuscrit et du colophon a confirmé que l'Evangile du roi Hétoum Ier a été copié et enlumine par Thoros Rosline. Il était consacré au quarantième anniversaire du règne de Hétoum et, par conséquent, de la fondation de la dynastie des Hétoumides et avait été exécuté avec un art digne du jubilé. Ce manuscrit est l'oeuvre la plus splendide appartenant à la plume et au pinceau de Rosline: comme le note légitimement S. Der-Nersessian l'Evangile de Vassak, frère du roi, est sa répétition approximative.

Le manuscrit royal a été déchiré et coupé en morceaux à l'époque de la troisième invasion de Tamerlan en 1400. Le moine Hovhannes l'a racheté et le scribe et enlumineur Hovhannes Khizantsi l'a restauré en 1401 à Khizan. A cette époque le manuscrit avait 35 pages entières, 80 pages racommodées et 187 pages en papier. A la fin du XVe siècle les pages racommodées (sauf trois) ont été enlevées du manuscrit; elles ont été remplacées par du papier sur lequel on a collé les marginaux et les initiales ornementées des feuillets en parchemin. Dans cet état le manuscrit est arrivé jusqu'à nous.

C'est probablement à cette même époque que les deux parties du colophon ont été séparées et par la suite utilisées comme feuilles de garde. Vers le milieu du XIXe siècle elles ont été à nouveau séparées du manuscrit, sont devenues des fragments et de cette manière elles sont arrivées jusqu'à nous.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն